РОЗДІЛ 2
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ГІРСЬКИХ РАЙОНАХ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

2.1. Оцінка сучасного стану природно-ресурсного потенціалу

Важливим фактором економічного зростання кожної країни є наявність та ефективне використання природних ресурсів. Значні темпи розвитку світової економіки та збільшення населення в XX столітті супроводжувалось безжалісним використанням природних ресурсів, що призвело до загострення кризи взаємовідносин суспільства і природи. Не є виключенням у цьому і Україна, протягом історії розвитку якої активно використовувались мінеральні і земельні ресурси, що значною мірою вплинуло на економічний потенціал країни.

Територіальний розподіл природно-ресурсного потенціалу (ПРП) України нерівномірний, і це проявляється у деформації галузевої і територіальної структури економіки регіонів. Саме територіальна концентрація промислового виробництва у поєднанні з недосконалими технологіями і призвели до значного погіршення природних властивостей ландшафтів.

На Українські Карпати припадає лише 10,3% площі усіх Карпат з населенням понад 6 млн. чол. За адміністративним поділом – це 4 області України загальною площею 40 тис. км^2 (3,5% території держави). Виділяючи гірську зону Українських Карпат слід зазначити, що з 24 гірських адміністративних районів (населення 1,75 млн. чол.) 4-х областей України (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька і Закарпатська) лише 6 районів є повністю гірськими*, а решта розташована частково в горах. При ширині 60-100 км гірська зона сягає майже на 280 км з північного заходу на південний схід. За

* Згідно критеріїв визначення “гірських територій”, сформульованих в Законі України “Про статус гірських населених пунктів в Україні”

підрахунками різних фахівців, площа гірської зони Карпат становить від 19 до 27 тис. км^2 [51].

В дисертаційній роботі полігон дослідження визначено в межах адміністративних районів чотирьох областей Карпатського регіону (Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької), на території яких розміщені населені пункти, що підпадають під дію Закону України “Про статус гірських населених пунктів в Україні” (див. карту). Згідно цього закону, до категорії гірських відносяться населені пункти розміщені на висоті 400 метрів і вище над рівнем моря на території, рельєф якої дуже розчленований байраками, водотоками тощо, та якщо 50 і більше відсотків сільськогосподарських угідь у межах цього пункту розміщені на схилах крутизною 12 градусів і більше. Іншими критеріями для отримання населеним пунктом статусу гірського є низька забезпеченість землею (менш як 0,25 гектара ріллі або при її відсутності – менш як 0,60 гектара сільськогосподарських угідь) та суворі кліматичні умови (низька температура і значна кількість опадів), а також наявність селевих явищ, повеней, вітровалів, снігових заметів, підвищеної сейсмічності.

Характер господарської діяльності людини та екологічна ситуація в регіоні значною мірою залежать від наявного природно-ресурсного потенціалу і характеру його використання. Своєрідність географічного положення гірських районів Українських Карпат, природних умов, ресурсного та виробничого потенціалу, стану економіки і трансформаційних процесів у суспільстві у зв'язку із зміною орієнтирів соціального розвитку породжує немало проблем на шляху економічного зростання.

Природно-ресурсний потенціал гірських територій Карпат відзначається багатством і різноманітністю. До нього входять значні лісові, водні, рекреаційні та деякі інші ресурси. В якості складових екологічного потенціалу фахівці розглядають клімат, водозабезпеченість, екологічні властивості рельєфу, грунтів тощо [133].

Одним з найцінніших природних ресурсів досліджуваного регіону є лісові ресурси. Ліси Українських Карпат займають 1/5 частину вкритої лісом площі держави і мають велике економічне значення не тільки для регіону, суміжних з ним територій України, але й для інших країн Центральної Європи, виконуючи водо- і кліматорегулюючу роль. Утилізуючи вуглекислий газ та продукуючи кисень, величезні обсяги фітомаси, з яких більша частина припадає на ділову деревину, ліси формують еколого-економічну рівновагу та благополуччя. В межах Карпатського регіону зосереджено понад 30% загального запасу всіх лісових насаджень України, в тому числі близько 25% площі та понад 40% запасу стиглих лісових насаджень. Основні показники лісового фонду Карпатського регіону України наведено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Основні показники лісового фонду Карпатського регіону України, %

Регіони	Всього лісових насаджень		Стиглі насадження		Лісистість території
	Площа	Загальний запас	Площа	Загальний запас	
Україна	100	100	100	100	100
Карпатський регіон, в т.ч. по областях:	22,1	30,1	24,7	40,6	36,7%
Закарпатська	6,9	11,5	12,5	21,9	50,8
Івано-Франківська	6,1	7,4	3,4	5,2	40,9
Львівська	6,6	7,6	4,3	5,6	28,5
Чернівецька	2,5	3,6	4,5	8,0	29,7

Джерело [33]

Карпатські ліси – це передусім значні запаси цінної деревини. Серед хвойних, які займають значні площі в регіоні, домінує ялина європейська (смерека), далі йде ялиця біла, крім того в домішку зустрічаються такі цінні породи, як сосна кедрова, тис ягідний та ін. Карпатські ліси високоповнотні, з високим середнім приростом деревини - 4,4 м^3/га в рік**,** зокрема 5,6 м^3/га у

хвойних і 3,5 м^3/га у твердолистяних, середній клас бонітету становить 1,5, а середні запаси деревини - 217 м^3 на 1 га. У лісах Карпат багато дикорослих харчових рослин – грибів, ягід (чорниця, малина, суниця та ін.), лікарської сировини, різноманітної мисливської фауни. Це — вагоме джерело продуктів харчування місцевого населення, а багато з них також мають промислове значення.

На гірські райони Карпат припадає основна частина лісопокритої площі. Зокрема, у Львівській області найбільші масиви лісів зосереджені у Сколівському районі (105,8 тис. га, що складає 72,3% загальної площі району), Турківському (59,6 тис. га або 56,9 % площі району), Старосамбірському (50,6 тис. га або 42,1%).

Загальний запас лісів Львівської області становить 132,3 млн. м^3 або 191,8 м^3 на 1 га лісопокритої площі, що значно вище, ніж в середньому по Україні, проте менше, ніж в Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях. Із загального запасу лісів на стиглі припадає 14,6 млн. м^3 (або 11,0 %) і понад 5,3 млн. м^3 (або понад 40 %) припадає на експлуатаційні ліси другої групи. Загальний середній приріст деревини щороку складає приблизно 2,5 млн. м^3. Проте господарська діяльність людини на протязі останніх років призвела до значного скорочення площ територій, покритих лісом, зміни їх видового та вікового складу. За підрахунками спеціалістів, станом на 1.01.1998 р. лісистість в Українських Карпатах скоротилась до 53 % їх загальної площі. В Карпатах виникло 45 тис. га вторинних чагарникових заростей антропогенного походження (здебільшого на землях колективних сільськогосподарських підприємств) і понад 140 тис. га девастованих угідь. Вікова структура гірських лісів є значно кращою, ніж в середньому по Україні, проте і вона не відповідає оптимальним нормам. На молодняки тепер припадає 45 % загальної площі лісів (при оптимальній нормі 36 %). Через відсутність у держави коштів на відновлення лісів ці роботи фінансуються щороку у межах 30-40 % від річних потреб [11].

Спостерігається переважання середньовікових насаджень, і в той же час пристигаючі, стиглі і перестійні ліси складають набагато меншу частку, ніж це передбачено оптимальними нормами. Таке становище загрожує репродукційній функції лісів, зменшує цінність лісових масивів. Неправильна експлуатація лісу призвела до значного зниження верхньої межі лісу (тільки в Закарпатській області через це оголилася від лісу площа близько 4500 га), зміни породного складу і вікової структури лісів, зменшення повноти насаджень та запасів деревини в стиглих лісах, порівняно з достигаючими, збіднення лісової фауни, зниження ґрунтозахисних, водорегулюючих, біопродукційних, естетичних та інших корисних функцій лісу. Внаслідок цього лісовий покрив не здатний повною мірою виконувати функції стабілізуючого фактора в ландшафтному комплексі, які відведені йому самою природою. В результаті в Українських Карпатах почастішали такі негативні стихійні явища як паводки, зсуви, снігові лавини тощо.

У багатьох випадках понизилась біологічна стійкість лісів. Вони стали жертвою негативних явищ природи – вітровалів та буреломів, хвороб дерев, насадження все більше зазнають нападу шкідників. На початок 2000 р. лише у Львівській області виявлено 11,4 тис. га лісів, пошкоджених шкідниками та хворобами.

Одним з негативних наслідків нераціонального лісокористування в регіоні є деградація ґрунтового покриву. Сучасна технологія і механізація вирубування лісів майже повністю базуються на тракторному трелюванні деревини. Якщо в 1970 р. обсяг спуску і вивезення деревини в Карпатах канатно-підвісними установками складав 40 % від їх загального об’єму, тракторами – 38 %, то в 1996 році – 3 % і 90 % відповідно, і ця тенденція продовжує поглиблюватися. Використання тракторів, в тому числі важких гусеничних, для трелювання деревини спричинило значний негативний вплив на довкілля. За такої технології на 40-50 % зменшується самосів і підріст головних лісотворчих порід, зменшується генофонд окремих видів деревної

рослинності, дістають механічних пошкоджень цінні породи (явір, бук), що призводить до зниження сортності насаджень. Все це є причиною масового поширення ерозійних процесів – площинного змиву і, особливо, лінійної ерозії. Як показали дослідження, щорічно на свіжих лісосіках змив грунту складає від 15 до 200 т/га грунту, а вміст гумусу після проведення рубки і трелювальних робіт зменшується з 11,6 до 8,5 % [183]. Порушується гідрологічний режим грунту, посилюється його деградація, погіршення наступного відтворення, завдає непоправної шкоди екології Карпат і регіону в цілому.

Важливою причиною нераціонального використання лісових ресурсів гірських районів є недоліки в організації лісозаготівельних робіт. При здійсненні реорганізації лісового комплексу передбачалось, що основним лісозаготівельником залишаться лісокомбінати, але в сучасних умовах в лісах господарюють і розпоряджаються заготовленою деревиною не управління лісового господарства та державні лісогосподарські підприємства, а так звані орендарі, власники лісорубних квитків.

Держава продовжує витрачати кошти на фінансування робіт з посадки лісу (більше 160 млн. грн. за посадку лісу на 1 га землі) та догляд за ним, а юридичні і фізичні особи, що не мають жодного відношення до відтворення лісу, одержують доходи. Вони диктують ціну на ліс як його власники. Такий порядок господарювання не вигідний ні державі, ні населенню, і явно суперечить ринковим принципам. Крім того, запровадження оренди лісоплантацій з умовною, а не реальною платою, практично безплатний відпуск лісу колишнім лісокомбінатам (тепер це закриті акціонерні товариства) та іноземним фірмам і фізичним особам призвів до 2-х негативних наслідків:

1. Отримання лісу за умовними, а не реальними цінами не стимулює виробників до зниження матеріаломісткості виготовлюваної продукції.

2. Даровий ліс приносив і продовжує приносити орендарям лісоплантацій солідні прибутки і без його переробки. Тому замість глибокої переробки деревини акціонерні товариства здійснюють її реалізацію у вигляді

пиловочника та дошок, в т.ч. на експорт, що привело до розвалу всієї лісопереробної галузі регіону.

Екологічний стан гірських територій в значній мірі визначається системою землекористування, що склалася на його території. Це обумовлено великою крутизною схилів земельних угідь, що прискорює розвиток ерозійних процесів і водночас вимагає створення спеціальної природозберігаючої системи землекористування. Крім того, гірські системи завдяки впливові на протікання кліматичних і, особливо, гідрологічних процесів, в значній мірі визначають екологічну ситуацію на прилеглих територіях. Розглянемо особливості структури земельних ресурсів гірських територій на прикладі Закарпатської області. Станом на 1.01.98 р. в структурі земельного фонду Закарпатської області переважали ліси, які займали 56,2 % загальної площі та сільськогосподарські угіддя, частка яких становила 36,8 %. Специфічною структурою землекористування відзначаються гірські території [168]. Типовими гірськими районами Закарпаття вважаються Рахівський, Свалявський та Великоберезнянський райони. В структурі земельного фонду цих районів під лісами знаходиться найбільша частка території – понад 70 %, забудованих земель та територій під водою – найменша і складає відповідно 2 % і 1 % . Частка сільськогосподарських угідь не перевищує 23 %, а ріллі 6 %. У Рахівському районі на одного жителя припадає 0,1 га ріллі, що в 17 разів менше, ніж в середньому по Україні. І ця рілля аж ніяк не еквівалентна чорноземам і розміщена, як правило, на кам’янистих крутосхилах, де окрім картоплі більше нічого не родиться. Переважна частина одних земель розташована на ділянках, що мають крутизну схилу понад 1^0. Зокрема, у Рахівському районі 41,2 % ріллі знаходиться на ділянках з крутизною від 1^0 до 3^0; по 23,5% цього виду угідь мають крутизну від 3^0 до 7^0, та понад 7^0. У Великоберезнянському районі на угіддях, що мають крутизну схилів більше 7^0 розміщено більше 65,1 % ріллі. У Воловецькому та Міжгірському районах останній показник найвищий серед районів області – відповідно 87,2 та 82,3 %

[168]. Умови та форми використання земельного фонду України докорінно змінюються у зв'язку з сучасними перетвореннями господарського механізму. З одного боку активно йде процес диференціації землеволодіння та землекористування, утворюються дрібні селянські та фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, з іншого боку, з року в рік знижується якісний стан земельного фонду та екологічного середовища в цілому. Загрозливі масштаби в Карпатському регіоні прийняли ерозія землі та деградація грунтів. За даними проведених обстежень сільськогосподарських угідь Закарпатської області, 9,7% обслідуваної площі складають еродовані землі, 91,1 % має підвищену кислотність, 14,3 % становлять перезволожені землі, 23,8 % – заболочені. Значні площі ґрунтового покриву забруднені різноманітними інгредієнтами, в т.ч. високотоксичними. Вміст гумусу орних земель за два десятиріччя зменшився на 10,7 пункти [168].

За даними Інституту землеустрою Української аграрної академії наук, площа еродованих земель у Карпатському регіоні за останні роки зросла більш як в 3 рази (з 215,3 до 719, 7 тис. га) [11]. Це найвищі показники темпів деградації ґрунтового покриву на Україні. Найбільше уражені орні землі: кількість еродованої ріллі в регіоні Карпат вже становить 40,5 %. Причини такого негативного явища викликані у великій мірі неправильною господарською діяльністю: нераціональною структурою господарських угідь, інтенсивною вирубкою лісів, безсистемним випасанням худоби на схилах, невиконанням елементарних протиерозійних заходів.

Регіон Українських Карпат з їх сприятливими природними умовами та багатими лікувальними властивостями володіє значним рекреаційним потенціалом. За даними В.П. Руденко, частка рекреаційних ресурсів в сумарному природно-ресурсному потенціалі по областях регіону така: в Закарпатській області – 21,6 %, Івано-Франківській – 17,4 %, Львівській – 14,3%, Чернівецький – 13,7 % [131]. Ці показники є одними з найбільших в

Україні. Рекреаційний потенціал Українських Карпат в цілому досить високий і складає близько 30 % від загальноукраїнського.

Серед природних рекреаційних ресурсів можна виділити: ресурси лікувальні (для санаторно-курортного лікування) та ресурси туризму і відпочинку. Ці ресурси служать базою розвитку всіх галузей рекреаційної діяльності. На базі природних лікувальних ресурсів можуть працювати заклади бальнео-, грязе-, озокерито- та кліматолікування, які забезпечені запасами мінеральних вод, лікувальних грязей, озокериту, а також лікувальними властивостями клімату (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Характеристика природних рекреаційних ресурсів та галузей їх використання

Галузь рекреації	Рекреаційна підгалузь, де використовуються елементи рекреаційних ресурсів	Компоненти природного середовища	Елементи та їх використання
I. Санаторно-курортне лікування	1. Бальнеолікування	Водні	Лікувальні мінеральні води
	2. Озокеритолікування	Літогенні (копалини)	Озокерит
	3. Грязелікування	Літогенні (копалини)	Лікувальні грязі
	4. Кліматолікування	Кліматичні	Лікувальні властивості клімату
II. Туризм, відпочинок	Тривале та короткочасне перебування на природі з використанням рекреаційних ресурсів	Кліматичні	Сприятливі для туризму і відпочинку
		Водні	Сприятливі для туризму і відпочинку
		Ландшафтні	Сприятливі для туризму і відпочинку; сприятливі для устрою гірськолижних трас

Складено за [171]

В Карпатському регіоні нараховується понад 800 джерел і свердловин мінеральних вод, більшість з яких відноситься до унікальних або рідкісних. Характеристика деяких розвіданих родовищ мінеральних підземних вод I і II категорії Карпатського регіону наведена в табл. 2.3. Сумарний дебіт всіх водопунктів Карпатського регіону складає більш як 57,5 тис. м^3. Найбільша кількість джерел та свердловин (51 % загальної кількості) розміщено в Закарпатській області. У Львівській області зосереджено 26 % водопунктів, в Івано-Франківській – 13 %, і у Чернівецькій області – 10 % [155].

Таблиця 2.3

Найважливіші родовища мінеральних підземних вод за категоріями*

Назва родовища	Місцезнаходження	Категорія родовища
Голубинське (Лужанське)	Закарпатська обл.	I
Келечинське	Закарпатська обл.	I
Новополянське	Закарпатська обл.	I
Полянське	Закарпатська обл.	I
Шаянське	Закарпатська обл.	I
Плосківське	Закарпатська обл.	II
Саймінське	Закарпатська обл.	II
Моршинське	Львівська обл.	I
Східницьке	Львівська обл.	I
Трускавецьке (Нафтуся)	Львівська обл.	I

* Родовища мінеральних підземних вод розподіляються за категоріями:

I категорія – родовища унікальних мінеральних підземних вод;

II категорія – родовища рідкісних мінеральних підземних вод.

Складено за [155].

Важливим рекреаційним ресурсом Карпатського регіону є клімат, який виступає не тільки як фактор, що сприяє проведенню різних видів відпочинку на свіжому повітрі.

Позитивні зміни, що виникають в організмі людини під впливом погодних умов, характеризують клімат і як лікувальний фактор. Кліматичні умови гірських територій у цьому відношенні є найбільш цінними. Поряд з чистотою атмосферного повітря та наявністю в ньому великої кількості фітонцидів, цей фактор сприятливо діє на людей з захворюваннями органів дихання, функціональними захворюваннями нервової та серцево-судинної системи, органів травлення тощо.

До ландшафтних ресурсів туризму та відпочинку відносяться великі мальовничі території, що мають природний вигляд, а також штучні або перетворені людиною, придатні для організації активного оздоровчого відпочинку та задоволення естетичних потреб; ділянки дикої природи із збереженими декоративними, корисними та рідкісними видами рослинного та тваринного світу, території з унікальними природними пам’ятками, що використовуються для туризму з науковими та пізнавальними цілями. Основою ландшафтних ресурсів Українських Карпат є лісові угіддя та післялісові луки, в значно меншій мірі – гірські луки-полонини. Сприяє зимовому відпочинку та туризму наявність схилів, придатних для облаштування гірськолижних трас.

В останні роки попит на споживання рекреаційних ресурсів, в т.ч. бальнеологічних, зростає. Їх дія спрямована не проти збудника або симптомів захворювання, а, в першу чергу на підвищення опірності, резистентності організму. Це особливо актуально сьогодні в Україні, оскільки спостерігається різке погіршення стану здоров’я населення, зниження природного приросту, зменшення тривалості життя людей, зростання дитячої смертності.

Карпатський регіон, як унікальна гірська екосистема, що має величезні потенційні можливості для розвитку рекреаційної діяльності, є чи не єдиною територією на Україні, що не постраждала від наслідків Чорнобильської катастрофи і є практично “чистою” від радіаційного забруднення.

У 80-х роках минулого століття в Карпатах було споруджено багато туристичних баз, спортивних комплексів, будинків відпочинку і санаторіїв. В роки економічної кризи (1991-1997 рр.) все будівництво було практично

припинено, а відвідуваність об’єктів відпочинку та туризму різко впала. Сьогодні на території Карпатського регіону розташовано 236 рекреаційних закладів тривалого перебування та 39 самостійних закладів 1-2-х денного перебування, в тому числі: 81 санаторій, 32 пансіонати з лікуванням, 45 пансіонатів-профілакторіїв, 2 курортні поліклініки, 3 бальнеологічні лікарні, 2 будинки відпочинку, 4 пансіонати відпочинку, 67 баз відпочинку [166]. У 2000 році в рекреаційних закладах було оздоровлено 337,3 тис. чол. [167]. Однак це далеко не вичерпує рекреаційні можливості Українських Карпат.

Економічна оцінка рекреаційного природно-ресурсного потенціалу Українських Карпат свідчить, що він є достатнім для щорічного лікування в санаторно-курортних закладах більш як 7 млн. чол. та обслуговування 13 млн. туристів та відпочиваючих [171]. Проте на сьогодні рівень використання рекреаційного потенціалу Українських Карпат явно незадовільний. Подальше його освоєння – найважливіша соціально-економічна та екологічна задача.

Карпатський регіон відзначається досить потужним потенціалом водних ресурсів. За природними запасами як поверхневих, так і підземних вод Карпатський регіон належить до найбільш забезпечених в Україні, в той час як рівнинна частина регіону відчуває дефіцит водних ресурсів. Надмірне зволоження в поєднанні з геологічними і орографічними особливостями території зумовили формування густої річкової сітки - від 1-1,2 км/км^2 в горах, до 0,5-0,3 км/ км^2 в передгір'ях . В Українських Карпатах беруть початок дві великі європейські водні артерії – Дністер і Тиса. Дністер є найбільшою рікою південно-західної частини країни. Він постачає воду у сім областей України і значну частину Молдови. В басейні Дністра проживає більш як 17 млн. чол.

Водні ресурси досліджуваного регіону активно використовуються для питного і господарського водопостачання, гідромеліорації, рекреації, частково для рибальства і гідроенергетики. Однак, сьогодні використання їх ще не зовсім раціональне. Зокрема, забори води для комунальних, промислових та інших потреб супроводжуються скидами забруднених шкідливими речовинами

стічних вод у поверхневі водойми. Відтак виникає низка екологічних проблем, пов'язаних із забрудненням карпатських рік, збідненням їх флори і фауни.

Проблемною залишається якість води, яка використовується на господарсько-питні потреби. За даними спостережень Закарпатської обласної санепідемстанції, у 1999 р. із обстежених 113 проб води на водоймах I категорії на хімічні показники 14,2% не відповідали нормативним, із 189 проб на мікробіологічні показники – 132 проби не відповідали нормативам; на водоймах II категорії відповідно 9,1 % та 10,7 %. В області нараховується 117 об’єктів, що мають витік стічних вод у відкриті водойми, у тому числі 109 – господарсько-побутових та 8 – промислових, з яких не відповідають санітарним вимогам відповідно 62 та 7 об’єктів [120].

Важливим показником водного потенціалу території є режим річкового стоку, який може суттєво змінюватись під впливом господарської діяльності людини. Зокрема, заміна лісів вторинними луками, захаращення русел, зумовлене транспортуванням деревини по гірських потоках, масовий забір річкового алювію для будівництва доріг, несвоєчасне проведення берегоукріплювальних робіт, відсутність водосховищ, що регулюють стік, та інше посилюють негативну дію значного природного водного потенціалу Українських Карпат, яка проявляється у вигляді руйнівних селів і паводків.

Слід зазначити, що негативні наслідки повеней та дощових паводків проявляються на 27 % території України, при цьому страждає в середньому 10,4 млн. осіб (або 20 % населення), економіка країни зазнає великих збитків. Однак найбільшої шкоди ці стихійні лиха завдають гірським та передгірським районам Карпат, які відносяться до одного з найбільш паводконебезпечних регіонів Європи. Особливо це стосується басейнів річок Тиси, Дністра та Пруту.

Одним з найбільш руйнівних був паводок на Закарпатті в листопаді 1998 р., в результаті якого вода на річках та їх притоках перевищила рівень захисних гребель і дамб, заповнила заплавні території, пошкодивши залізничні колії та автомобільні шляхи, зруйнувавши та пошкодивши тисячі житлових

будинків. Загальні збитки, причинені Закарпаттю, склали понад 580 млн. грн., мали місце людські жертви. У березні 2001 р. аналогічна повінь повторилася знову (прямі збитки сягнули 317 млн. грн.) [70].

Багаторічні екологічні дослідження свідчать про те, що характер і масштаби прояву паводків зумовлені комплексом взаємодіючих природних та антропогенних причин. Одна з них – порушення водозахисної ролі гірських лісів внаслідок зменшення лісистості від 90 % до 50 %. Вченими встановлено, що найбільш сприятливим гідрологічним режимом відзначаються водозабори з лісистістю понад 60-70 %, лісистість нижча за 35 % - це критична межа. Отже нагальна необхідність полягає у збільшенні лісистості у гірських районах хоча б на 10-15 % [169].

Порушення технології культуротехнічних робіт, розорювання крутосхилів, трелювання лісу за допомогою гусеничної техніки, тривале використання полонин під пасовища, погіршило водофізичні властивості й посилило процеси збільшення поверхневого стоку.

Значну роль відіграли і економічні негаразди в Україні. Важкий економічний стан, трансформація системи управління на всіх рівнях влади негативно позначились на фінансуванні протипаводкових робіт, виконавській дисципліні, дотриманні норм та правил господарювання. Таким чином, події на Закарпатті показали, що ігнорування вимог забезпечення природно-техногенної безпеки складають реальну загрозу економічній безпеці країни.

Послаблення негативної ролі текучих вод у горах можливе на основі раціонального використання водного потенціалу, зарегулювання поверхневого стоку шляхом відновлення лісів і створенням системи водосховищ, які, крім того, можуть бути використані для виробництва електроенергії, риборозведення, водопостачання, рекреації, лісосплаву тощо. Сучасна екологічна ситуація в Карпатському регіоні вимагає зваженого підходу до використання природних ресурсів гірських територій. Непродуманий і нескоординований видобуток корисних копалин (наприклад, розширення Берегівського рудного району на Закарпатті), може спричинити додаткові

політико-правові та організаційні труднощі, в тому числі вмотивовані проблемами екологічної безпеки. Адже видобуток та збагачення руд цього родовища передбачає складування великої кількості відходів, порушення геологічного режиму підземних вод.

Таким чином, процеси використання природно-ресурсного потенціалу в Карпатах (зокрема лісове, сільське та водне господарство) мають свою гірську специфіку, яка нерідко ігнорується спеціалістами та землекористувачами. В цьому аспекті необхідно приділяти більшу увагу поширенню та підвищенню рівня екологічних знань як спеціалістів, так і населення в цілому.

2.2. Аналіз рівня економічного розвитку гірських територій (на прикладі Львівської області)

Одним із вирішальних чинників, що визначають рівень розвитку гірських територій та їх екологічний стан, є виробництво. Воно функціонує і розвивається як правило на базі місцевих природних ресурсів, існуючі технології використання яких призвели до вичерпування багатьох з них, подорожчання їх заготівлі та транспортування. Все це відбивається на кінцевій ефективності виробництва. Зміна кон'юнктури ринку позначається на товаровиробниках віддалених гірських районів більше, ніж на тих, що господарюють у рівнинній місцевості. Високі транспортні витрати, відсутність інформації та вузький вибір потенційних партнерів з торговельно-економічної кооперації, обмежені можливості для реалізації ринкових ініціатив також негативно відбиваються на якісних показниках господарювання. Побічним негативним результатом виробництва є накопичення його відходів, забруднення грунту, води, повітря, порушення екологічної рівноваги, що особливо відчутно у таких вразливих екосистемах, як Карпатський регіон.

Негативний вплив промислового виробництва на довкілля в значній мірі визначається тим, що виробничі фонди підприємств у переважній більшості є фізично зношеними і морально застарілими, а технологічні процеси, які на них застосовуються, є природоємними.

Як показали дослідження, у 90-х роках ХХ ст. у промисловому виробництві Карпатського регіону спостерігався значний спад. Зокрема, частка валової продукції промисловості в розрахунку на одного мешканця в загальноукраїнському виробництві зменшилась порівняно з 1990 р. в Закарпатській області на 54,7 %, в Івано-Франківській – на 15,1 %, Чернівецькій – на 19,9 % [170]. Промисловість гірських районів в основному представлена підприємствами з первинної переробки деревини, і питома вага їх досить значна. Хоча в цілому по регіону підприємства цих галузей пристосувались до складних ринкових умов господарювання краще, ніж складні наукомісткі виробництва, в гірських районах вони зазнали істотної деградації. Саме на цих територіях відбулося найзначніше вивільнення робочої сили, яке коливалось в гірських районах у межах 40-80% [54].

Більш детальний аналіз соціально-економічного розвитку гірських територій Карпатського регіону в роботі проведено на прикладі гірських районів Львівської області. За останні роки промислові підприємства регіону поступово пристосовуються до роботи в умовах ринкової економіки і починаючи з 1999 р. спостерігається стійка тенденція відновлення виробництва у всіх основних галузях промисловості. Однак і у 2003 р. обсяги виробництва промислової продукції по всіх гірських районах Львівської області не досягли рівня 1995 р. Крім того, слід зазначити, що з ряду об’єктивних причин розвиток промисловості у гірських районах і надалі залишається на достатньо низькому рівні. Гірські райони мають найнижчі в області показники не тільки по загальному обсягу промислової продукції, але й в розрахунку на душу населення (таблиця 2.4).

Таблиця 2.4

Показники промислового виробництва гірських районів Львівської області

Райони, міста	Кількість промислових підприємств (включаючи малі)		Обсяг промислової продукції						Питома вага промислової продукції районів у загальному обсязі, %		
	2000	2003	1998		2000		2003				
	одиниць		за діючими цінами, тис. грн.	на душу населення, грн.	за діючими цінами, тис. грн.	на душу населення, грн.	за діючими цінами, тис. грн.	на душу населення, грн.	1998	2000	2003
Всього по області	3011	3391	2349239	859	4632763	1713	7372262	2837	100	100	100
в т. ч. по гірських районах:											
Дрогобицький	20	29	6133	80	6858	90	13847	183	0,3	0,1	0,2
Сколівський	34	39	3896	77	7779	156	30470	623	0,2	0,2	0,4
Старосамбірський	40	45	6170	72	11380	134	14718	182	0,3	0,2	0,2
Турківський	38	28	1832	32	1019	18	3347	63	0,1	0,0	0,0
м. Борислав	74	84	52201	1184	134836	3135	119288	3012	2,2	2,9	1,6

Складено за [157, 158]

При середньообласному значенні обсягу виробленої у 2003 р. продукції в розрахунку на душу населення 2837 грн., у гірських районах області цей показник на порядок нижче, а у Турківському районі складав лише 63 грн. Вклад промислових підприємств гірських районів Львівської області у загальний виробіток по області – мізерний. Питома вага промислової продукції гірських районів у загальнообласному обсязі складала у 2003 р. менше 0,4 % (табл. 2.4).

Дуже низькою залишається ефективність господарювання у гірських районах. Частка збиткових підприємств та організацій у 2003 р. складала: у Дрогобицькому районі 38,4% від їх загальної кількості, у Сколівському – 31,9%, Старосамбірському – 42,0%, у Турківському – 26,1% [154].

І хоча, як свідчить аналіз даних таблиці 2.5, в цілому по Львівській області за 2000-2003 рр. фінансові результати дещо покращилися, однак по аналізованих гірських районах витрати перевищують прибутки і у 2003 р. вони складали 5,2 млн. грн. [158].

Таблиця 2.5

Фінансові результати від звичайної діяльності до оподаткування підприємств і організацій гірських районів Львівської області

Райони, міста	Прибуток, збиток (-)				
	1999	2000	2001	2002	2003
	тисяч гривень				
Всього по області	562518	158190	157737	282266	778441
В т.ч. по гірських районах					
Дрогобицький	- 5296	- 659	860	-1200	896
Сколівський	2846	2387	965	889	435
Старосамбірський	- 3229	132	- 416	-336	-263
Турківський	- 945	- 473	-82	242	93
м. Борислав	- 6510	- 5182	-2001	-6949	-6329

Джерело [158]

Асортимент продукції вироблюваної підприємствами гірських територій Львівської області дуже обмежений. Серед найважливіших видів промислової продукції, виробленої підприємствами більшості гірських районів Львівської області слід відзначити продукти харчування (хліб та хлібобулочні вироби, м'ясо та ковбасні вироби, масло тваринне), пиломатеріали, будівельну цеглу. Крім того, підприємства Сколівського району виготовляють нерудні будівельні матеріали, а Старосамбірського району – меблі та лляне волокно.

Слід зазначити, що донедавна у галузевій структурі промисловості Карпатського регіону домінуюче становище за вартістю виробленої продукції займали машинобудування і металообробка, харчова і легка промисловість. В порівнянні із структурою промислового виробництва України, регіон Українських Карпат відзначався значно вищою часткою продукції лісової, деревообробної, целюлозно-паперової промисловості і меншою питомою вагою електроенергетики.

Слід однак зазначити, що порівняно з 1990 р. галузева структура промислового виробництва Карпатського регіону значно погіршилась. У всіх областях регіону питома вага продукції машинобудування і металообробки суттєво скоротилась за рахунок зростання частки електроенергетики та паливної промисловості. Підприємства цих галузей не змогли пристосуватися до роботи в нових умовах. Вони зменшували обсяги продукції, скорочували робітників та інженерно-технічних працівників, деякі з них взагалі збанкрутували або припинили свою діяльність.

Що стосується утворених у 60-80-х роках XX століття підприємств машинобудівних галузей, більша частина яких розміщалась у гірських районах та створювалась з метою збільшення зайнятості населення гірських районів Закарпаття, то вони мали в основному незакінчений цикл виробництва і їх продукція представляла собою комплектуючі вироби для підприємств, які знаходились в інших регіонах та за межами України. Приладобудівні та електронні підприємства були зорієнтовані в основному на військово-

промисловий комплекс країни, або враховуючи незначні розміри потрібних комплектуючих, створювались з метою забезпечення населення гірських районів області робочими місцями. Тому зникнення попиту на військову продукцію після розпаду СРСР, подорожчання енергетичних ресурсів, прорахунки у реформуванні прав власності і проведенні змін організаційно-правових форм господарювання в комплексі з іншими факторами створили для таких підприємств найбільше проблем, пов'язаних із необхідністю зміни профілю діяльності, об'єктивно зумовили різкий спад виробництва та погіршення їх фінансово-економічного стану. Найбільший спад виробництва припав на 1994-1996 роки, і хоча починаючи з 2000 р. обсяги виробництва у почали зростати, до сих пір не досягнуто показників 1990 року. У цій галузі особливо проявилась низька конкурентоспроможність вітчизняної побутової техніки, електро- та радіотоварів відносно зарубіжної продукції потужних фірм, що призвело до обвального падіння попиту на вітчизняну продукцію і, як наслідок, до спаду виробництва. Одночасно відбувався спад технічного рівня продукції, її складності, скорочення обсягів як виробництва, так і застосування електронних засобів управління, припинено виготовлення спеціального технологічного обладнання тощо.

Більш глибокий характер, ніж падіння виробництва і більш довгострокові економічні наслідки має тенденція скорочення інвестицій, необхідних для підтримки виробництва: відбувається руйнування не тільки основних виробничих фондів, руйнуються налагоджені виробничо-технологічні ланцюги.

Рівень капіталовкладень в основний капітал в гірських районах Львівської області залишається явно недостатнім. Порівняно навіть з 1995 р. на який, як відомо, припадав пік економічної кризи, інвестиції у 2003 р. в цілому по гірських районах не тільки не зросли, але й дещо скоротилися (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Інвестиції в основний капітал гірських районів Львівської області

Райони, міста	1995	1997	1999	2000	2001	2002	2003
	млн. грн. за порівняними цінами 1996 р.						
Всього по області	624,4	570,9	482,3	615,5	693,7	879,6	1202,6
в т.ч. по гірських районах							
Дрогобицький	14,4	23,8	19,9	10,9	24,5	15,7	19,2
Сколівський	12,4	6,1	4,8	10,6	5,6	5,1	8,2
Старосамбірський	4,5	3,2	2,8	2,8	4,4	2,8	2,4
Турківський	4,7	1,8	2,8	3,6	3,4	3,1	4,8
м. Борислав	15,3	7,9	4,8	8,6	11,3	15,3	10,5

Джерело [158]

На цьому фоні протиприродно виглядає стабільне зростання в гірських районах експорту, який багаторазово перевищує показники експорту продукції та послуг по регіону в цілому. Так, дослідження показали, що у Путильському районі Чернівецької області цей показник зріс у 2,3 рази, у Верховинському районі Івано-Франківської області – у 9,7 разів [60].

У 2000 р. підприємствами Путильского району Чернівецької області було вироблено продукції на суму 9,8 млн. грн., тоді як експорт становив 12,4 млн. грн. В розрахунку на одного мешканця в районі експортовано продукції на 90,6 тис. дол., тоді як у середньому по Чернівецькій області цей показник становив 54,3 тис. дол.

Щодо Львівської області, то лише у Дрогобицькому районі у 2003 р. експортовано послуг на суму 232,3 тис. дол., а решта гірських районів Львівської області експортує лише товари. Подібні деформації спостерігаються і в інших гірських районах. Фактично позбавлені конкурентоспроможного промислового виробництва, віддалені гірські райони беруть значно інтенсивнішу участь у міжнародному товарообміні, ніж область в цілому, якій притаманна багатогалузева економіка, кваліфіковані кадри, маркетингове та інформаційне забезпечення зовнішньоекономічної діяльності.

Таблиця 2.7

Експорт товарів в гірських районах Львівської області

Гірські райони	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	тис. дол. США					
Всього по області	187899,9	185780,7	294710,0	289263,1	343244,0	492642,1
Дрогобицький	71,7	98,6	438,1	604,6	683,4	901,8
Сколівський	1122,4	1992,5	2371,5	2546,6	3423,2	6172,7
Старосамбірський	150,9	568,6	553,7	408,6	492,2	607,2
Турківський	54,1	345,3	578,7	625,6	645,8	471,8
м. Борислав	1990,2	1511,9	1791,8	2258,4	2668,2	4026,5

Джерело [158]

Характерною негативною рисою господарювання для всіх гірських територій є те, що зниження обсягів виробництва переробної промисловості компенсується необґрунтовано великими масштабами експлуатації природних ресурсів та їх експортом без подальшої переробки на вітчизняних підприємствах. Це стосується насамперед підприємств лісопромислового комплексу, який відіграє важливу роль в економіці Карпатського регіону. Початок ринкових перетворень в Україні внаслідок дії різних факторів призвів до значного спаду виробництва галузі. В більшості випадків призупинено глибоку переробку деревини на місцях. Окремі лісокомбінати, деревообробні, меблеві та лісохімкомбінати практично припинили роботу і тисячі людей опинились без роботи. Все це призвело до зниження доходів як населення, так і бюджетів всіх рівнів. Найбільш критичними для деревообробної промисловості були 1994-1996 рр. Наприклад, у 1996 р. деревообробною галуззю Закарпатської області було вироблено лише 22 % обсягів продукції порівняно з 1990 р. [95]. В умовах переходу до ринку деревообробні та меблеві підприємства не змогли пристосуватись до нових умов господарювання, врахувати фактор конкуренції; не зуміли залучити інвесторів до створення спільних підприємств для виробництва конкурентоспроможних товарів. Зіграла свою негативну роль і непродумана, а нерідко цілеспрямована політика держави (а фактично зацікавлених кланів) на знищення свого товаровиробника через податковий тиск,

неприйняття необхідних законів для стимулювання вітчизняного виробництва високоякісних дешевих меблів та інших товарів з деревини і обмеження їх завезення по імпорту.

Все це призвело до домінування експорту заготовленої та добутої лісосировини. З позицій інтересів національної економіки це явище суто негативне. Однак з позиції інтересів суб'єктів господарювання і місцевих органів влади така діяльність, на жаль, є цілком прийнятною. До того ж, це найбільш природна форма залучення до ринкових процесів: по-перше, на ринок пропонується високоліквідний товар; по-друге, ця діяльність практично не потребує інвестицій, а отже, і пов'язаних з ними робіт; по-третє, швидкість обороту капіталу тут є значно вищою, ніж у інших галузях промисловості.

По суті надходження капіталу у цю сферу – природний результат впливу об'єктивних економічних законів і саме внаслідок дії цих законів у гірських районах відбувається деформація структури економічного потенціалу в бік збільшення частини товарів з низьким вмістом доданої вартості. Поступаючись продуктивністю праці, гірські території переорієнтовуються на конкурентний товар (ліс), який з мінімальними витратами майже у готовому вигляді можна одержати від природи. А це призводить до знищення карпатських лісів та занепаду лісопереробної галузі.

Дослідження закарпатських економістів свідчать, що первинна переробка ділової деревини на місці дозволить значно підвищити доходи від лісогосподарської діяльності. Для прикладу, із 300 тис. м^3 букової деревини можна виготовити 136,4 тис м^3 фанери клеєної, 1 м^3 якої на світовому ринку коштує 500-600 дол. США. Виручка від реалізації 136,4 тис м^3 такої фанери (по 500 дол. США за 1 м^3) складатиме 68,2 млн. дол. США, а на її виробництві буде зайнято 2840 осіб протягом року [135].

Щодо впливу на навколишнє середовище то промислові підприємства скидають у водойми краю мільйони кубометрів забруднених вод. Тільки у Закарпатській області в р. Уж за рік потрапляє близько 10 млн. м^3 стічних вод.

Особливо великий внесок у забруднення водойм вносять три лісохімкомбінати, розташовані на берегах найбільших річок Закарпаття (Перечинський, Свалявський та Великоберезнянський). У ріки Уж, Латориця та Тиса щорічно попадає близько 5 млн. $м^3$ забрудненої (в основному фенолами та їх сполуками) води. Якщо до цього додати, що більшість очисних споруд працюють із значним перевантаженням або неефективно, то стає зрозумілою причина незадовільного екологічного стану навколишнього середовища Українських Карпат.

Говорячи про вплив лісозаготівель на природу Українських Карпат, особливо слід наголосити на значному погіршенні санітарного стану лісів внаслідок багаторічної людської діяльності. Накопичено гори деревної тирси та інших відходів лісопильного та лісозаготівельного виробництва на берегах річок та струмків, які перетворено в екологічно небезпечні смітники і звалища, що викликають подальше поширення шкідників та хвороб лісу. Важким є санітарний стан і на ділянках лісу, пошкоджених вітровалами і буреломами. Великої шкоди лісовим екосистемам нанесено в результаті руйнування мережі водозабірних комунікацій (гатевих споруд) у верхів'ях гірських рік, споруджених ще на початку XX ст.

Через Українські Карпати, унаслідок їх географічного положення прокладено багато транспортних комунікацій, тому невідкладним є завдання дотримання екологічної безпеки при експлуатації магістральних трубопроводів, функціонуванні автомобільного та залізничного транспорту. Функціонування трас магістральних трубопроводів, які проходять майже через усі гірські райони, через густонаселені території, перетинають автомобільні шляхи, залізничні колії, водні артерії, загострило ряд проблем, пов'язаних з охороною водних, лісових і земельних ресурсів регіону, виникненням аварійних ситуацій, дестабілізацією гірських екосистем. Знищення рослинного покриву в умовах значного зволоження (1000-1300 мм на рік) та наявності крутих схилів супроводжується оголенням підстилаючих порід, зумовлює небезпечні для функціонування трубопроводів і деструктивні для прилеглих до трас територій процеси – осипи,

зсуви, лінійну та площинну ерозії, заболочення грунтів тощо. Загальна довжина мережі магістральних нафтопродуктопроводів, що проходять тільки через Закарпатську область, складає 340 км, з яких 192 км прокладено в гірській місцевості. В десяти місцях нафтопроводи перетинають ріки. Внаслідок цього, а також порушення техніко-експлуатаційних норм, природного зношення та старіння систем щорічно трапляються аварії, а нафтопродукти потрапляють у водойми та грунти. Все це призвело до необхідності розробки та запровадження фітомеліоративних, протиерозійних та схилостабілізуючих заходів, зокрема на екологічно екстремальних ділянках трас; актуальним є відновлення біорізноманіття трансформованих ділянок.

Значну роль в економічному житті не тільки гірських територій, але й всього Карпатського регіону, відіграє агропромисловий комплекс. Основними галузями спеціалізації передгірських районів є: м'ясомолочне скотарство, льонарство, вирощування зернових та картоплі; гірських районів – м'ясомолочне скотарство та вівчарство, – одна з найстаріших галузей тваринництва.

Сільськогосподарське виробництво у гірській зоні Карпат розвивається у значно складніших умовах, ніж в інших регіонах України. Воно має свою специфіку і певні особливості, які обумовлені грунтово-кліматичними умовами, рельєфом місцевості, структурою земельних угідь, земельно-правовими відносинами, існуючими місцевими традиціями тощо. Менш сприятливі земельні умови сільськогосподарського виробництва гірських територій пояснюються не тільки меншим рівнем забезпеченості землею (показник забезпеченості 1 жителя Карпатського регіону становить 0,42 га при середньому по Україні – 0,82 га), а й іншими характеристиками земельних угідь. Це нижча якість грунтів і зумовлена нею нижча потенційна родючість, а також менша частка ріллі у структурі земельних угідь як найбільш продуктивної їх частини (0,27 при середньому по Україні – 0,65) [96].

У розрізі областей Карпатського регіону в загальній площі гірських районів частка сільгоспугідь становить відповідно у Закарпатській області –

28,1%, Івано-Франківській – 33,8%, Чернівецькій – 37,1%, Львівській – 42,6%. Узагальнена структура сільгоспугідь гірських районів Українських Карпат виглядає так: їх частка становить 34,4% від загальної площі гірської зони регіону, при цьому під ріллею зайнято 46,6%, сіножатями та пасовищами – 52,3%, на багаторічні насадження припадає 3,3% сільгоспугідь [179].

Внаслідок земельної реформи більшість угідь сільськогосподарського користування у гірських районах Карпат приватизована або орендується, з'явились нові види господарств, колгоспи і радгоспи перестали бути монополістами на ринку сільськогосподарської продукції. Дослідження вчених Інституту регіональних досліджень НАН України свідчать, що реформування аграрного сектору Карпатського регіону має чітко виражений регіональний характер. Карпатський регіон є тим регіоном, де процес реформування земельних відносин розпочався раніше і протікає динамічніше, ніж в інших [21]. Проте, як свідчить аналіз, в агропромисловому комплексі тривають негативні тенденції подальшого спаду виробництва; економічну кризу переживають суб'єкти всіх форм господарювання.

Так, кількість сільськогосподарських підприємств і площа угідь, які використовуються для сільськогосподарського виробництва, у всіх гірських районах Львівської області скорочується.

При досить значному скороченні площі угідь сільськогосподарських підприємств в цілому Львівській області за 1996-2003 рр. (більше ніж вдвічі), зменшення цього показника в Сколівському та Турківському районах значно більше – 15 та 42 рази відповідно (табл. 2.8). Разом з тим, значно зросла площа сільгоспугідь у господарствах населення – майже в 1,6 рази у Дрогобицькому та в 1,4 рази Старосамбірському районах.

Частка сільгоспугідь та виробіток сільськогосподарської продукції у господарствах населення гірських районів Львівської області вищі за середньообласні. У володінні та користуванні громадян у 2003 р. знаходились майже всі сільгоспугіддя угіддя Турківського району (99,7 %), більшість

Таблиця 2.8

Показники сільськогосподарського виробництва в гірських районах Львівської області

Райони	Кількість с/г підприємств на кінець року, одиниць		Кількість селянських (фермерських) господарств на кінець року, одиниць		Сількогосподарські угіддя с/г підприємств			Сількогосподарські угіддя у господарствах населення		
					тис. га		%	тис. га		%
	1996	2003	1996	2003	1996	2003	2003 до 1996	1996	2003	2003 до 1996
Всього по області	650	451	1194	1178	741,1	331,2	44,7	433,4	755,1	174,2
в т. ч. по гірських районах:										
Дрогобицький	31	25	57	49	32,1	13,6	42,4	20,7	33,0	159,4
Сколівський	12	-	4	7	3,0	0,2	6,7	27,9	26,0	93,1
Старосамбірський	41	19	57	30	27,3	16,5	60,4	30,0	41,1	137,0
Турківський	20	-	16	13	4,3	0,1	2,3	33,8	32,6	96,4

Складено за [158]

сільгоспугідь Сколівського (98,8 %) та Старосамбірського районів (89,6 %). Частка домашніх господарств у валовій продукції сільського господарства у Старосамбірському, Сколівському та Турківському районах вище середньообласного (90 %) і становить 96,5-99,9 % [158].

Аналіз розвитку сільського господарства гірських районів Львівської області свідчить про те, що за останні п'ять років низький рівень врожайності деяких сільськогосподарських культур привів до зниження їх середньорічного виробництва. Залишається низьким рівень ефективності виробництва сільськогосподарської продукції в громадському секторі в порівнянні з індивідуальним. Проблема підвищення урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва є надзвичайно актуальною в контексті забезпечення продуктами харчування не тільки місцевого населення, а й великого контингенту відпочиваючих.

Урожайність сільськогосподарських культур у гірських районах Львівської області, як правило, нижче від середньообласних показників. Зокрема, по зернових: при середньообласному значенні у 2003 р. – 23,4 центнерів з 1 гектару зібраної площі у гірських районах врожайність значно нижча – у Турківському районі – 16,8 ц/га, у Сколівському – 16,3 ц/га. Урожайність картоплі та овочів у гірських районах також нижче середньообласного значення. Дещо нижча за середню по області продуктивність худоби і птиці у сільськогосподарських підприємствах гірських районів (табл. 2.9, 2.10).

Сільськогосподарські підприємства гірських районів Львівської області різко зменшили виробництво продукції сільського господарства, їх питома вага у виробництві валової продукції по області на сьогоднішній день становить 10,5%. Питома вага господарств населення у виробництві валової продукції регіону складала у 2001 р. 89,5%.

Істотні зміни відбулися у виробництві продукції тваринництва. Можна стверджувати, що ця галузь у сільськогосподарських підприємствах гірських областей деградує. Питома вага у загальному обсязі виробництва тваринницької

Таблиця 2.9

Урожайність сільськогосподарських культур у гірських районах Львівської області

Райони	Урожайність сільськогосподарських культур у всіх категоріях господарств (центнерів з 1 га площі)							
	Зернові		Цукрові буряки		Картопля		Овочі	
	1997	2003	1997	2003	1997	2003	1997	2003
Всього по області	22,8	23,4	177	190	102	153	144	158
в т. ч. по гірських районах:								
Дрогобицький	16,5	22,3	145	174	93	109	125	137
Сколівський	8,8	16,3	-	-	94	89	151	122
Старосамбірський	16,7	19,4	142	181	96	136	148	127
Турківський	18,7	16,8	-	-	87	93	130	120

Складено за [158]

Таблиця 2.10

Продуктивність сільськогосподарського виробництва у гірських районах Львівської області

Райони	Виробництво сільськогосподарської продукції всіх категорій						Продуктивність худоби і птиці у сільськогосподарських підприємствах			
	М’ясо, т		Молоко, т		Яйця, тис. шт.		Середній надій молока, на 1 корову, кг		Середня несучість курок-несучок., штук	
	1997	2003	1997	2003	1997	2003	1997	2003	1997	2003
Всього по області	115746	117984	987258	1061464	479249	513722	1661	2142	175	2228
в т. ч. по гірських районах:										
Дрогобицький	4324	4369	59446	64295	37737	48833	1343	2238	144	219
Сколівський	3090	3378	32467	36083	7139	8010	1008	-	-	-
Старосамбірський	4833	5466	55229	67798	26079	28055	1456	1793	-	175
Турківський	5312	5936	52175	59832	9020	9960	833	-	-	-

Складено за [158]

продукції гірських районів у 2001 р. становила: Дрогобицькому районі – 7%, Старосамбірському районі – 0,9%. У Турківському районі сільськогосподарські підприємства майже повністю ліквідували тваринництво як галузь.

Слід зазначити, що особисті господарства населення мають кращі результати господарювання, ніж сільськогосподарські підприємства, але вважати їх перспективною формою господарювання, на наш погляд, не можна. Не маючи технічних засобів, вони розвиваються за рахунок самоексплуатації селянства, витрачаючи в розрахунку на 1 га за рік до тисячі людино-годин і ще стільки ж на утримання однієї корови [74].

Майже цілковита відсутність інфраструктури науково-методичного та матеріально-технічного обслуговування численних малоземельних товаровиробників спричиняє в горах погіршення фітосанітарної ситуації – поширення і зростання шкодочинності шкідників і збудників хвороб, бур'янів, зниження продуктивності угідь, ерозію і дегуміфікацію грунтів. На невеликих ділянках зі складним рельєфом проблематичним є застосування серійної техніки, механізації трудомістких процесів, запровадження енерго- та ресурсозаощаджуючих технологій; тому тут переважає малопродуктивна ручна праця, в рослинництві обмежений набір культур, незбалансоване мінеральне живлення рослин, і, як наслідок, невисока їх урожайність. Ціла низка негативних екологічних та економічних наслідків обумовлена інтенсивно-техногенними системами ведення сільськогосподарського виробництва на гірських територіях.

Надмірне розорювання гірських схилів, перевипас худоби, безсистемне прокладання доріг, масове використання агрохімікатів призвели до масштабних ерозійних процесів, забрудненості та деградації гірських ландшафтів, втрати родючості грунтів, зниження саморегулюючої здатності агросистеми, а відповідно – її екологічної стійкості. Особливо небезпечних наслідків завдало повсюдне використання агрохімікатів. В результаті в грунтах, ґрунтових водах, грибних, ягідних, нектароносних угіддях осіли високоактивний фтор, важкі

метали, нітрати, нітрити, нітрозосполуки, стійкі залишки пестицидів, які мають канцерогенні властивості. В результаті з'явилась небезпека для здоров'я людини як від вживання рослинної, так і тваринної продукції, питної води, рибної продукції.

Суттєвий вплив на вирівнювання темпів соціально-економічного розвитку має невиробнича сфера. Характерною ознакою структури невиробничої сфери гірських районів є те, що її основну масу складають освіта, культура та охорона здоров'я. Велику роль у розвитку невиробничої сфери гірських територій має відігравати їх рекреаційний та оздоровчий потенціал.

Традиційна для гірської місцевості рекреаційна діяльність для розвитку якої в Українських Карпатах існують сприятливі природні умови і потужна рекреаційна інфраструктура, сьогодні має меншу інвестиційну привабливість для потенційних інвесторів порівняно з іншими сферами вкладання капіталу в гірській місцевості (наприклад, лісозаготівлею). Причина цього полягає у відсутності міцних позицій у рекреаційного комплексу регіону на міжнародному ринку послуг та невеликій швидкості обороту капіталу у цій сфері. Однак внутрішній попит на рекреаційні послуги неухильно зростає: істотне нарощування експорту послуг рекреаційної сфери вимагає значних інвестицій.

Базовим елементом господарського механізму регіонального розвитку є реформування відносин власності та їх вдосконалення. Слід зазначити, що в гірських районах заходу України ідея власності має своє, місцеве забарвлення, в якому поєднується не лише прагнення відчути себе реальним господарем на своїй землі та зреалізувати власний підприємницький хист, а і певне протистояння політичним системам минулого, що перешкоджали українцям у прагненні бути господарями свого краю, перш за все через позбавлення корінного населення права на власність, як економічної основи українства. Згідно існуючих традицій в гірських районах мати власність автоматично означає мати повагу та шану в громаді, а поняття "газда" використовується для

підкреслення особливих навиків особи в управлінні власністю. Все це дає підстави розглядати розвиток малого підприємництва та приватизацію як важливий елемент соціально-економічної політики у гірських регіонах, що ставить за мету не лише демонополізацію економіки та підвищення її ефективності й конкурентоздатності, а перш за все відродження духу регіонів, їх історії, культури, традицій. Світовою практикою доведено, що підприємництво як форма господарювання позитивно впливає на економічний розвиток регіону, забезпечуючи зайнятість і добробут значної частини населення.

Дослідження показали, що як і в цілому по Україні, в гірських районах Львівської області малий бізнес розвивається, в основному, у сфері оптової та роздрібної торгівлі (рис. 2.1).

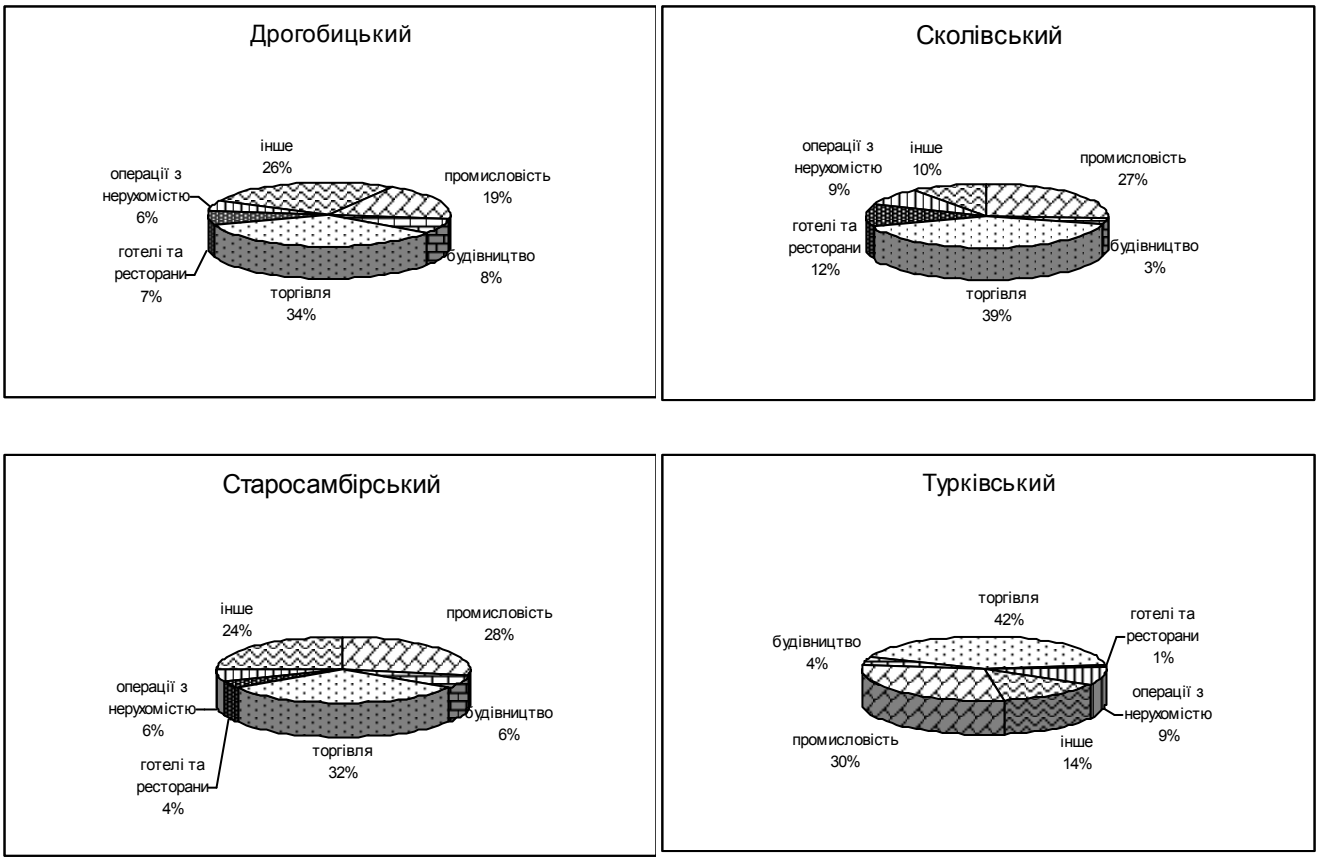

Рис. 2.1. Структура малого бізнесу гірських районів Львівської області

Малим підприємствам взагалі притаманний цілий ряд переваг, основними з яких є: мобільність, гнучкість, швидка і легка адаптація до змін споживчого попиту, невисокі експлуатаційні витрати, інноваційна сприйнятливість. Немалу роль малий бізнес відіграє у вирішенні проблеми зайнятості та подолання безробіття, оскільки він створює нові робочі місця та поглинає надлишкову робочу силу у період циклічних спадів та структурних зрушень в економіці, залучаючи непрацюючих до суспільно корисної діяльності та сприяючи формуванню середнього класу суспільства.

Малий бізнес сьогодні нерідко є основним джерелом прибутків для великої кількості гірського населення, яке позбавлено засобів для існування внаслідок відсутності робочих місць або його подальшого скорочення.

Загальна для Львівської області тенденція до збільшення кількості суб'єктів господарювання малого бізнесу, починаючи з 2002 р. розповсюдилась і на гірські райони. Проте всі гірські райони мають значно нижчі показники кількості малих підприємств в розрахунку на 1000 осіб населення, ніж середньообласне значення. За обсягами продукції, виробленої малими підприємствами у 2003 р. при деякому зростанні (у Сколівському та Старосамбірському районах) порівняно з попередніми роками, в розрахунку на душу населення гірські райони суттєво поступаються середньообласним показникам (табл. 2.11).

Інтенсивний розвиток процесів індустріалізації та урбанізації Карпатського регіону, нераціональне господарювання різко посилили антропогенний та техногенний вплив на природне середовище.

За існуючих умов навряд чи можна у найближчі роки суттєво вплинути на структуру діючого виробництва, тобто переорієнтувати його на екологічно чисті технології і процеси. Зараз практично неможливо закрити хімічні виробництва, гальванічні цехи, щебеневі кар'єри, асфальто-бітумні заводи. При систематичному дефіциті власних продуктів харчування (для прикладу Закарпатська область не виробляє в достатній кількості ні зерна, ні м'яса, ні м'ясомолочних продуктів), малоземеллі, не може бути зменшено і використання мінеральних добрив.

Таблиця 2.11

Структурні зміни в економіці гірських районів Львівської області

Райони, міста	Кількість малих підприємств, одиниць						Обсяг виготовленої малими підприємствами продукції					
	1999		2001		2002		1999		2001		2003	
	Всього, одиниць	Одиниць на 1 тис. мешканців	Всього, одиниць	Одиниць на 1 тис. мешканців	Всього, одиниць	Одиниць на 1 тис. мешканців	Всього, млн.грн.	Гривень на 1 мешканця	Всього, млн.грн.	Гривень на 1 мешканця	Всього, млн.грн.	Гривень на 1 мешканця
Всього по області	13393	4,93	13996	8,98	14759	9,50	1077,8	396,7	1256,1	478,7	1676,5	638,9
в т. ч. по гірських районах:												
Дрогобицький	98	1,28	128	1,68	146	1,92	8,2	106,9	14,9	195,5	24,1	316,2
Сколівський	162	3,23	135	2,69	136	2,75	5,1	101,8	7,7	153,7	11,1	221,6
Старосамбірський	144	1,69	146	1,79	160	1,96	3,5	41,0	6,0	73,1	10,0	121,8
Турківський	132	2,37	102	1,86	107	1,98	2,6	46,7	3,7	67,6	4,0	73,1

Розраховано за [157; 158]

Тому вихід слід шукати в жорсткому, науково обґрунтованому екологічному контролі за існуючим виробництвом і затвердженими нормами викидів шкідливих речовин, а також чіткою роботою пристроїв і установок для їх регенерації та утилізації.

Першочерговою соціоекологічною проблемою є відновлення порушеної динамічної рівноваги гірських та передгірських екосистем, ліквідація негативних наслідків господарської діяльності. Необхідно відновити традиції і культуру полонинського господарства (типи споруд, форми випасу тварин, організацію побуту, сироваріння тощо) та запровадити поліпшення використання полонин, одночасно охороняючи їх біорізноманіття.

В умовах гірських територій особливо актуальним є створення сприятливих умов для розвитку малого бізнесу, особливо в тих сферах, які забезпечують поповнення регіонального бюджету за рахунок акумуляції коштів з інших територій та з-за кордону (туризм, відпочинок, лікування) та спільного підприємництва у сфері венчурного бізнесу та екобізнесу, враховуючи як правило прикордонне розташування гірських районів, з метою створення робочих місць для місцевого населення та запобігання міграції робочої сили.

Вихід гірських районів Українських Карпат з депресивного стану можливий лише за умови трансформації господарства регіону у напрямку підвищення рівня економічної ефективності та екологічної безпеки. Важливою передумовою соціально-економічного розвитку регіону є зміна структури господарства: зменшення частки природоексплуатуючих галузей матеріального виробництва і прискорений розвиток сфери послуг (особливо рекреаційних) та інфраструктури. Очевидно, що така структурна перебудова можлива лише за умови проведення послідовної державної політики щодо депресивних гірських районів.

2.3. Характеристика соціальної сфери гірських територій (на прикладі Львівської області)

Економічні, екологічні та соціальні проблеми гірських районів зумовлені здебільшого особливими гірськими умовами і в тій чи іншій мірі торкаються всіх країн, в яких є гірські території, незалежно від рівня їх економічного розвитку. Не є виключенням і гірські райони Українських Карпат, в яких за останні десятиліття постав цілий комплекс невідкладних соціальних проблем.

Одним з визначальних чинників у забезпеченні стабільного соціально-економічного розвитку є демографічний потенціал, який фахівці розглядають не тільки як фактор успішного функціонування будь-якої держави, але і його результат [51].

Слід зазначити, що сучасний демографічний стан Карпатського регіону обумовлений складними умовами глибокої кризи, яка в останні роки охопила всі сфери життя країни. Розвиток демографічних процесів відбувався під впливом несприятливих соціально-економічних чинників і призвів до появи багатьох негативних явищ у формуванні демографічного потенціалу регіону, серед яких слід відзначити:

- зменшення чисельності населення, його старіння та зменшення репродуктивності;
- висока природна смертність;
- зменшення абсолютної кількості народжених;
- несприятлива статево-вікова структура населення;
- міграційний відтік населення;
- негативні зміни у формуванні поглядів на шлюбно-сімейні стосунки;
- погіршення якості життя.

Демографічна ситуація в Карпатському регіоні, як і в цілому в Україні, характеризується зменшенням чисельності населення. Ця тенденція набула усталеного характеру з 1994 року. На початок 2001 року чисельність

населення регіону складала 6,3 млн. чол. (або 12,9 % чисельності населення країни). Порівняно з 1989 р. вона зменшилась на 78,1 тис. осіб. Тільки у Львівській області за період 1989-2003 рр. чисельність населення скоротилась на 136,7 тис. чол. Така ж тенденція спостерігається у гірських районах. У Дрогобицькому районі чисельність населення скоротилась за цей період на 2,2 тис. осіб (3,0 %), Сколівському – на 2,2 тис. (4 %), Старосамбірському – на 5,6 тис. (6,8 %), Турківському районі – на 3,8 тис. (6,9 %), у м. Бориславі – на 3,7 тис. осіб (9,1 %).

Характерною особливістю регіону є відносно низький рівень урбанізації. Так, частка сільського населення у Львівській області (за даними 2001 р.) становила 40 %. А в інших областях Карпатського регіону частка сільського населення ще вище. У гірських районах Карпатського регіону цей показник коливається від 59 % до 91 % (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Демографічні показники гірських районів Українських Карпат за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

Райони	Загальна площа регіону, тис. га	Кількість населення, тис. осіб	в тому числі сільського	% сільського населення в загальній кількості	Щільність населення, осіб/км^2
Україна в цілому	60370	48457	15883	32,8	80,2
Закарпатська обл.	1280	1258,3	792,3	63,0	98,3
Великоберезнянський	80	28,0	21,2	75,7	35,0
Воловецький	50	25,3	19,0	75,1	50,6
Іршавський	90	100,9	91,4	90,6	112,1
Міжгірський	120	50,1	40,4	80,6	41,8
Мукачівський	110	101,6	90,4	89,0	92,4
Перечинський	60	31,8	24,7	77,7	53,0
Рахівський	190	90,8	54,7	60,2	47,8
Свалявський	70	55,5	38,3	69,0	79,3
Тячівський	180	172,4	126,6	73,4	95,8
Хустський	100	96,6	88,4	91,5	96,6
Івано-Франківська обл.	1390	1409,7	816,7	57,9	101,4
Богородчанський	80	70,1	58,5	83,5	87,6
Верховинський	130	30,0	24,6	81,7	23,1
Долинський	120	71,0	47,8	63,7	59,1
Коломийський	100	105,8	93,1	88,0	105,8
Косівський	90	90,4	75,9	84,0	100,4

Райони	Загальна площа регіону, тис. га	Кількість населення, тис. осіб	в тому числі сільського	% сільського населення в загальній кількості	Щільність населення, осіб/км^2
Надвірнянський	130	113,6	72,1	63,5	87,4
Рожнятівський	130	75,5	53,3	70,6	58,1
Чернівецька обл.	790	922,8	549,3	59,5	116,8
Вижницький	90	60,0	40,4	67,3	66,7
Путильський	90	25,4	22,1	87,0	28,2
Сторожинецький	120	95,3	71,5	75,0	79,4
Львівська обл.	2150	2626,5	1067,8	40,7	122,2
Дрогобицький	120	76,3	70,1	91,9	65,6
Сколівський	150	50,2	36,7	73,0	33,5
Старосамбірський	120	82,2	63,8	77,6	68,5
Турківський	120	54,8	45,4	82,9	45,7

Складено за [194]

Значно нижча у гірських районах порівняно з рівнинними густота населення. Аналіз, проведений по гірських районах Львівської області свідчить, що при середньообласному значенні цього показника 120 осіб/км^2, гірські райони мають щільність населення у 2-3 рази меншу (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Чисельність та щільність населення гірських районів Львівської області

Області, райони, міста	Все населення		у тому числі				Щільність населення	
			міське		сільське			
	1989*	2003**	1989*	2003**	1989*	2003**	1989*	2003**
	тисяч осіб						осіб на км^2	
Всього по Львів-ській області	2747,7	2611,0	1630,5	1553,5	1117,2	1057,5	125	120
в т. ч. по гірських районах:								
Дрогобицький	78,2	76,0	6,5	6,2	71,7	69,8	64	63
Сколівський	51,5	49,5	14,1	13,3	37,4	36,2	35	34
Старосамбірський	87,1	81,5	18,7	18,2	68,4	63,3	69	65
Турківський	57,7	53,9	10,1	9,2	47,6	44,7	48	45
м. Борислав	43,7	40,0	43,7	40,0	-	-	1167	1053

* за переписом населення станом на 1989 р.

** за даними поточного обліку на початок року

Джерело [158]

Починаючи з 1991 року у демографічній ситуації в Україні спостерігаються дві стабільні тенденції: скорочення народжуваності та перевищення смертності над народжуваністю. Причини цього: падіння життєвого рівня, невирішеність екологічних проблем, соціально-психологічний дискомфорт – все це примушує більшою мірою ніж раніше обмежувати розмір сім'ї. Крім того, внаслідок вирівнювання статевої структури, спотвореної війнами, зменшується частка жінок у загальній кількості населення, значно знижується питома вага жінок фертильного віку, що також впливає на зниження народжуваності. Загальна і, особливо, шлюбна народжуваність населення у віці 25-39 років сьогодні в Україні одна з найнижчих у світі.

Слід зазначити, що процес зниження народжуваності характерний для багатьох розвинутих країн світу. Нині це загальна тенденція демографічного розвитку. Але є межа зниження народжуваності, яку не можна переступати, оскільки за нею процес депопуляції набуває незворотного характеру. Україна сьогодні наблизилась до цієї межі.

Не менш важливим чинником процесу природного скорочення населення є зростання смертності (табл. 2.14). Коефіцієнт смертності у регіоні за останні десятиріччя збільшився в середньому на 1,5 одиниці. Більш високими темпами зростає смертність чоловіків, ніж жінок. Негативною є динаміка смертності населення працездатного віку. Загалом до пенсії не доживає кожен другий громадянин. Високий рівень передчасної смертності чоловіків працездатного віку є основною причиною скорочення очікуваної тривалості життя населення та потенційно втрачених років життя. Вища смертність в сільській місцевості.

Аналіз даних таблиці 2.14 свідчить про різке погіршення демографічної ситуації у гірських районах Львівської області. За період 1989-2003 рр. по всіх гірських районах народжуваність знизилась, а смертність зросла. Як і в цілому в області, в гірських районах в останні роки смертність значно перевищує народжуваність, тобто має місце природне скорочення населення.

Така ж ситуація спостерігається і в інших областях Карпатського регіону. Для прикладу, в Чернівецькій області народжуваність зменшилась за останні роки з 16,4 до 12,5 осіб на 1000 населення, смертність зросла на 7,5 до 12,7 осіб.

Таблиця 2.14

Коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту (скорочення) населення у гірських районах Львівської області

Області, райони, міста	Кількість						Природний приріст, скорочення (-)		
	народжених			померлих					
	1989	2000	2003	1989	2000	2003	1989	2000	2003
	в розрахунку на 1000 осіб населення								
Всього по Львів-ській області	14,6	8,9	9,6	9,9	12,2	13,4	4,7	-3,3	-3,8
в т. ч. по гірських районах:									
Дрогобицький	13,8	9,8	9,9	13,2	15,7	16,0	0,6	-5,9	-6,1
Сколівський	16,4	12,3	11,4	11,8	13,9	14,9	4,6	-1,6	-3,5
Старосамбірський	15,4	9,6	9,4	12,0	14,1	16,1	3,4	-4,5	-6,7
Турківський	17,2	13,2	12,6	11,6	12,9	13,6	5,6	0,3	-1,0
м. Борислав	13,9	8,5	9,2	10,9	12,9	13,5	3,0	-4,4	-4,3

Джерело [158]

Приріст населення зменшився з 8,9 до -0,2 осіб і в останні роки смертність помітно перевищує народжуваність. Високою залишається дитяча смертність у гірських районах.

Таблиця 2.15

Коефіцієнти дитячої смертності у гірських районах Львівської області

Області, райони, міста	Померло дітей віком до 1 року на 1000 народжених						
	1989	1997	1999	2000	2001	2002	2003
Всього по Львівській області	12,8	13,5	14,7	12,2	12,3	9,0	8,3
в т. ч. в гірських районах:							
Дрогобицький	19,4	10,1	22,1	16,7	20,2	18,9	6,9
Сколівський	12,5	18,3	16,1	9,9	13,4	15,9	5,3
Старосамбірський	12,7	21,8	30,2	12,2	6,8	15,4	9,3
Турківський	21,5	20,5	19,0	13,2	15,9	18,9	13,2
м. Борислав	14,4	12,1	4,9	12,7	7,4	5,2	8,0

Джерело [158]

Як свідчить аналіз даних таблиці 2.15, показники дитячої смертності у більшості гірських районів Львівської області значно перевищували середньобласні значення (особливо 1997-1999 рр.) і порівняно з 1989 р. у Старосамбірському, Турківському та Сколівському районах у 2002 р. спостерігалось зростання дитячої смертності. Проте, у 2003 р. у всіх гірських районах області дитяча смертність значно скоротилась і лише у м. Бориславі цей показник дещо зріс.

Карпатському регіону властиві тісні міжобласні міграційні зв'язки. З 1994 по 2000 рік сальдо міграції в регіоні було від'ємним (вище середніх значень в Україні) і значно вплинуло на зменшення чисельності населення в областях регіону. Так, в Івано-Франківській області частка сальдо міграції в зменшенні чисельності населення склала 100 %, в Закарпатській – 85,3 %, Чернівецькій – 35,5 %, Львівській – 24,5 %.

Дослідниками виявлено також тенденцію поступового переходу населення із гірських районів у рівнинні. Протягом 1959-1999 рр. питома вага населення, яке проживало у гірських районах Карпат зменшилась з 53,4% до 47,9%, а в рівнинних відповідно збільшилась [51]. Цей процес обумовлений складнішими соціально-економічними умовами проживання в горах та нестачею робочих місць.

На фоні ускладнення демографічної ситуації міграційне скорочення негативно впливає на зміну чисельності, статево-вікову структуру населення. Для прикладу, за останні 10 років переважно в результаті міграційного відтоку Закарпатська область втратила 16,8 тис. осіб, із яких 84,5 % були жителями сільської місцевості.

Показники зовнішньої міграції населення у розрізі гірських районів Львівської області наведено у табл. 2.16.

Еміграція населення пов'язана не тільки з кількісними, але й якісними втратами населення, оскільки з сільської місцевості, в першу чергу, виїжджають люди у працездатному віці, нерідко з більш високим освітнім

рівнем. Незадовільна демографічна ситуація в гірських районах веде до деградації трудового потенціалу і трудових ресурсів аграрної сфери, додаткових труднощів в процесі формування ринку робочої сили в сільській місцевості, знищує демографічну основу для створення і розширення якісно нової групи сільського населення – фермерства.

Таблиця 2.16

Показники зовнішньої міграції населення у гірських районах Львівської області у 2003 р. (осіб)

Райони	Прибуло	Вибуло	Міграційний приріст, (-) скорочення
Всього по Львівській області	9325	12233	-2908
в т. ч. по гірських районах:			
Дрогобицький	140	132	8
Сколівський	51	211	-160
Старосамбірський	264	278	-14
Турківський	121	376	-155
м. Борислав	56	167	-111

Складено за [158]

Низький рівень народжуваності та міграція громадян у працездатному віці є основними причинами “старіння” населення, тобто збільшується число осіб пенсійного віку. Їх питома вага у загальній чисельності населення станом на початок 2003 р. становила від 27,5% у Дрогобицькому районі до 30,4% у Старосамбірському при значенні середньообласного показника 27 %. Чисельність пенсіонерів у розрахунку на 1000 сільських мешканців в усіх гірських районах Львівської області перевищує середньообласне значення (табл. 2.17).

Попри негативні демографічні процеси чисельність трудових ресурсів Карпатського регіону впродовж останніх років зростала і склала у 2000 році 3,94 млн. чол., в їх структурі чисельність населення у працездатному віці

дорівнювала 3,66 млн. чол., або 93%. Частка працездатного населення у містах регіону складає 61,9%, у селах – 52,8%, це дещо вище, ніж у середньому в Україні. В сільській місцевості Закарпаття частка працездатного населення найбільша серед областей України (56,1 %).

Таблиця 2.17

Показники зайнятості населення та оплати праці в гірських районах Львівської області

Райони	Чисельність безробітних, осіб станом на 01.01.		Рівень зареєстрованого безробіття на 01.01, %		Середньомісячна зарплата, грн.		Кількість пенсіонерів на 1000 нас. станом на (1.01.03)
	2001	2003	2001	2003	2000	2003	
Всього у Львівській області	90863	59993	6,1	4,01	196,44	419,14	278
в т. ч. в гірських районах:							
Дрогобицький	6748	3666	6,58	3,55	116,83	274,34	275
Сколівський	1737	1677	7,33	6,9	185,04	399,20	286
Старосамбірський	3201	3309	7,60	7,73	100,06	237,89	303
Турківський	2362	2225	9,16	8,49	142,95	296,27	298
м. Борислав	2676	2127	11,01	8,41	221,39	466,31	280

Складено за [126]

Високий рівень безробіття місцевого населення та низькі доходи місцевих мешканців є однією з найбільш суттєвих соціальних проблем гірських районів Карпатського регіону. І хоча, як свідчить аналіз даних таблиці 2.17, рівень зареєстрованого безробіття у гірських районах Львівської області станом на 01.01.2003 р., зменшився порівняно з 2001 р., все ж безробіття у гірських районах значно вище, ніж в середньому по області.

Іншою суттєвою причиною масштабної бідності мешканців гірських територій є різке зниження доходів населення внаслідок загального зменшення

ціни праці. Ця тенденція особливо яскраво виражена у гірських районах, де рівень розвитку виробничої та соціальної інфраструктури завжди відставав від середньообласних показників. І сьогодні заробітна плата у великих індустріальних центрах практично у 2 рази перевищує рівень оплати праці сільських жителів.

В усіх гірських районах рівень середньомісячної заробітної плати менший від загальнообласних показників. Якщо станом на 1.03.2002 р. середня зарплата у Закарпатській області складала 261,63 грн., то у гірських районах вона була нижче і складала у Воловецькому районі – 223,6 грн., Великоберезнянському – 228,34 грн., Перечинському – 214,34 грн., Свалявському – 189,05 грн.

Така ж ситуація із заробітною платою у гірських районах Львівської області. При середньомісячній зарплаті у 2003 р. в середньому в Львівській області 419,14 грн. у гірських районах (окрім м. Борислав) цей показник значно нижчий (табл. 2.17).

Поряд із специфічними умовами проживання в горах, значно вплинула на добробут населення гір тривала економічна криза, пов’язана із специфікою реформування економіки України та перехідного періоду. Вимушена неповна зайнятість, низькі стандарти оплати праці та недосконаліть соціальної політики в країні призвели до погіршення рівня життя більшості сімей. Складність ситуації у гірських районах підсилюється існуючими проблемами доступу до базових можливостей існування: продуктивної зайнятості, освіти, базового медичного обслуговування, нормальних житлових умов. Хоча забезпеченість житлом жителів гірських районів, враховуючи специфіку проживання у сільській місцевості, не нижча, а іноді і вища ніж середньообласний показник (табл. 2.18), якість житла, забезпеченість його житловими вигодами нерідко не витримує критики.

Як свідчить аналіз табл. 2.18, водоводом у Дрогобицькому районі обладнано лише 8,2% житлового фонду, у Старосамбірському – 6,4%, у

Турківському – 5,2%. Приблизно такий самий рівень обладнання житла каналізацією. Слід відмітити достатньо високий рівень газифікації гірських районів, однак у більшості з них він значно нижче середньообласного рівня (86,7%).

Таблиця 2.18

Забезпеченість населення гірських районів Львівської області житлом, та рівень обладнання житлового фонду

Райони	Забезпеченість житлом, м^2 загальної на 1 мешканця		Питома вага обладнаної площі у житловому фонді у 2003 р., % *					
	2000	2003	водо-водом	каналі-зацією	центра-льним опаленням	ваннами (душо-вими)	газом	гарячим водопос-тачанням
Всього по Львів-ській області	18,6	19,3	50,6	49,3	41,8	45,0	86,5	37,4
в т. ч. по гірських районах:								
Дрогобицький	21,9	22,4	8,2	8,2	18,8	6,6	77,7	2,9
Сколівський	17,8	18,4	11,4	11,3	11,2	10,8	64,6	8,0
Старосамбірський	19,6	20,7	6,4	6,0	5,5	5,1	59,6	0,5
Турківський	19,5	20,1	5,2	5,2	4,7	1,9	38,0	-
м. Борислав	17,5	19,2	65,8	65,8	47,3	57,3	97,6	57,1

* включаючи житловий фонд, який знаходиться у приватній власності громадян

Джерело [158]

Якісна структура населення гірських районів Карпатського регіону погіршується за рахунок збільшення захворюваності інфекційними хворобами, психічними розладами, злоякісними утвореннями, активним туберкульозом, який, наприклад, у Львівській області зріс на 50 % [157].

Крім того, підвищена частка у загальній кількості населення осіб старших вікових груп також є фактором підвищеного рівня захворюваності а, отже, існує підвищений попит населення на медичні послуги. Однак, аналіз даних табл. 2.19 засвідчує досить низький рівень медичного обслуговування мешканців гірських районів. Кількість лікарняних ліжок у всіх гірських районах Львівської області значно зменшилась. Кількість лікарів усіх спеціальностей та середнього медичного персоналу у 1995-2003 р. в

абсолютних величинах змінювалась несуттєво, однак забезпеченість медичним обслуговуванням населення гірських районів значно нижча, ніж в середньому у Львівській області.

Таблиця 2.19

Основні показники охорони здоров'я населення гірських районів Львівської області

Райони	Кількість лікарняних ліжок на кінець року, одиниць			Кількість лікарів усіх спеціальностей , осіб			Кількість осіб середнього медичного персоналу, осіб		
	1995	1999	2003	1995	1999	2003	1995	1999	2003
Всього в області	29531	27011	25396	14193	14155	14196	30476	30973	30616
в т.ч. у гірських районах									
Дрогобицький	330	305	305	121	155	150	328	437	496
Сколівський	385	280	270	121	125	116	396	332	342
Старосамбірський	706	626	620	146	158	152	677	685	642
Турківський	370	358	349	82	86	91	355	384	388
м. Борислав	440	410	410	237	225	176	628	541	524

Складено за [158]

Розрахунки свідчать, що на душу населення у Дрогобицькому, Сколівському, Турківському районах Львівської області припадає в 1,5 – 2 рази менше лікарняних ліжок, ніж в цілому в області. У 2003 р. при середньообласному показнику 98,4 лікарняних ліжка на 10 тис. осіб населення, у Дрогобицькому районі цей показник становив 40,3, у Сколівському – 55,1, у Турківському – 65,1 лікарняних ліжка на 10 тис. осіб. Приблизно така ж ситуація із забезпеченістю населення гірських територій лікарями та середнім медичним персоналом (табл. 2.20).

У більшості гірських районів кількість лікарів усіх спеціальностей значно менша від рівнинних районів. Так, у Львівській області 2003 р. при середній в області кількості лікарів усіх спеціальностей 55,0 осіб на 10 тис. мешканців, у Турківському районі цей показник дорівнює 17,0; у Старосамбірському – 18,8, у Дрогобицькому – 19,8, у Сколівському – 23,7, що у 2-3 рази менше, ніж в середньому по області (окрім м. Борислава).

Таблиця 2.20

Забезпеченість населення гірських районів Львівської області медичним обслуговуванням

Райони	Забезпеченість населення лікарняними ліжками на 10 тис. населення			Забезпеченість населення лікарями на 10 тис. населення		
	1995	2000	2003	1995	2000	2003
Всього по області	107,7	96,3	98,4	51,8	51,9	55,0
в т.ч. по гірських районах						
Дрогобицький	43,1	40,0	40,3	15,8	21,3	19,8
Сколівський	77,5	55,4	55,1	24,3	25,3	23,7
Старосамбірський	82,2	74,1	76,7	17,0	19,1	18,8
Турківський	65,6	63,8	65,1	14,5	15,5	17,0
м. Борислав	99,1	96,2	90,0	53,4	46,7	44,0

Гірські райони відносяться до найменш забезпечених телефонним зв’язком: у 2003 році в сільській місцевості Старосамбірського району на 100 домогосподарств припадало 15 телефонних апаратів, Сколівського – 13, Турківського – 10 (середньообласний показник – 19 телефонних апаратів). І це при тому, що потреба у домашніх телефонах дуже висока. Кількість заяв населення на встановлення телефонів на кінець 2003 р. становила у Дрогобицькому районі – 9519, Сколівському – 1274, Старосамбірському – 2423, Турківському – 2171, а задоволено було у Дрогобицькому районі – лише 735 заяв, Сколівському – 231, Старосамбірському – 191, Турківському – 115 заяв [158].

Свідченням достатньо низького рівня соціального розвитку гірських районів є низький рівень реалізації послуг населенню. Структура споживання населення характеризується поступовим збільшенням грошових витрат на покупку товарів і зменшенням питомої ваги послуг. Якщо у 2003 р. на душу населення в середньому по Львівській області було реалізовано різних послуг на суму 1210,1 грн., то у Дрогобицькому районі – лише 189,0 грн., у Сколівському – 85,9 грн., у Старосамбірському – 26,0 грн. і Турківському – 22,5 грн. [158].

Для гірських районів області характерний найнижчий рівень охоплення дітей дошкільним вихованням: так, у 2003 році у Дрогобицькому та Турківському районах дошкільні заклади освіти відвідувало лише 3 % дітей відповідного віку, у Старосамбірському – 10 %, у Сколівському – 13 %, при середньобласному показнику 29 %.

Таким чином, територіальні та структурні диспропорції в соціально-демографічному розвитку гірських територій, обумовлені специфічними умовами проживання людей у горах, посилюються під впливом негативних економічних процесів, які відбуваються в Україні в цілому. Покращення соціально-демографічного стану в регіоні можливе лише внаслідок позитивних змін в економіці. Це дозволить припинити масовий відплив населення з гірських районів та знелюднення гір. Необхідність цього фахівці вбачають не лише у загрозі втрати "культурного простору", але й у існуючих економічних та екологічних причинах [131]. Адже відомо, що карпатський селянин перетворює гори у культурний ландшафт, утримує в порядку всю необхідну рекреаційну і туристичну інфраструктуру. Через високі витрати все це неможливо здійснити силами найманих працівників. Для збереження своєї привабливості гори потребують постійних мешканців, а для цього в гірських районах потрібно створювати гідні умови проживання. Важливо створювати сільські поселення та впорядковувати існуючі гірські села необхідними інженерними спорудами, житлом, розвивати сучасне медичне забезпечення, освіту та культуру, торгівлю та громадське харчування.

Активізація соціально-економічного розвитку гірських районів можлива за рахунок перетворення основного негативного фактора – рельєфу – у позитивний, шляхом створення потужної сучасної інфраструктури, насамперед транспортної та соціальної. Це активізувало б розвиток рекреаційної індустрії, туризму, зокрема, гірськолижного.

Гірські райони Українських Карпат, як і інші проблемні регіони, - це території, які самостійно не зможуть вирішити численні соціально-економічні

та екологічні проблеми та реалізувати свій високий природно-ресурсний потенціал і тому вимагають активної допомоги з боку держави.

Висновки до розділу 2

1. Природно-ресурсний потенціал гірських територій Карпат відзначається багатством і різноманітністю. Однак, як показав аналіз, його використання далеко не раціональне. Процес використання природних ресурсів гір (зокрема лісове, сільське та водне господарство), внаслідок значної вразливості гірських екосистем досить специфічний, що часто ігнорується землекористувачами, управлінцями та фахівцями. Крім того, важливою причиною нераціонального використання природно-ресурсного потенціалу та напруженої екологічної ситуації у гірських районах є економічні негаразди в Україні. Важкий економічний стан, трансформація системи управління на всіх рівнях влади негативно позначилися на фінансуванні робіт щодо збереження довкілля, виконавчій дисципліні, дотриманні норм та правил господарювання.

2. Гірська місцевість займає понад 70% території Карпатського регіону. Складні природні умови обмежують вибір видів господарської діяльності для місцевого населення і зумовлюють особливі умови господарювання. Негативний вплив на якісні показники господарювання в гірських районах справляють високі транспортні витрати, відсутність інформації та вузький вибір потенційних партнерів з торговельно-економічної інтеграції, обмежені можливості для реалізації ринкових ініціатив. Побічним негативним результатом виробництва є накопичення відходів, забруднення води, грунту, повітря, порушення екологічної рівноваги, що особливо відчутно у вразливих гірських екосистемах.

3. Негативною рисою господарювання для всіх гірських територій є те, що зниження обсягів виробництва переробної промисловості компенсується

необгрунтовано великими масштабами експлуатації природних ресурсів та їх експортом без подальшої переробки на вітчизняних підприємствах. Особливо це стосується лісопромислового комплексу. Поступаючись продуктивністю праці, гірські території переорієнтовуються на конкурентний товар, яким є ліс, що з мінімальними витратами майже у готовому вигляді можна отримати від природи, а це призводить до знищення карпатських лісів та майже повного розвалу вітчизняної лісопереробної галузі.

4. Значну роль у економічному житті гірських територій Українських Карпат відіграє агропромисловий комплекс. Основними галузями спеціалізації передгірських районів є м'ясомолочне скотарство, льонарство, вирощування зернових та картоплі; гірських районів - м'ясомолочне скотарство та вівчарство. Сільськогосподарське виробництво у гірській зоні Карпат розвивається у значно складніших умовах, ніж у інших регіонах; воно має свою специфіку та певні особливості, обумовлені гірським рельєфом, грунтово-кліматичними умовами, структурою земельних угідь, існуючими місцевими традиціями та земельно-правовими відносинами.

5. Традиційна для гірської місцевості рекреаційна діяльність, для розвитку якої в Українських Карпатах існують сприятливі природні умови і потужна рекреаційна інфраструктура, сьогодні має меншу інвестиційну привабливість для потенційних інвесторів порівняно з такими сферами вкладання капіталу як лісозаготівля. Результати оцінки рекреаційного природного потенціалу Українських Карпат свідчать, що він є достатнім для щорічного лікування в санаторно-курортних закладах більше як 7 млн. чол. та обслуговування 13 млн. туристів та відпочиваючих. Однак на сьогодні рівень використання рекреаційного потенціалу Карпат явно незадовільний і подальше його освоєння є важливою соціально-економічною задачею.

6. Дослідження показали, що найбільший тиск на природу та навколишнє середовище гірських територій Карпат внаслідок господарської діяльності створюють:

- промислове і сільськогосподарське виробництво, особливо потужності, які виробляють та використовують хімічно активні, отруйні та радіоактивні відходи;
- надмірне розорювання крутосхилів у гірських районах та тривале використання полонин під пасовища погіршують воднофізичні властивості грунтів і посилюють процеси збільшення поверхневого стоку у верхів'ях рік;
- видобувна промисловість (шахти, кар'єри і т. ін.);
- магістральні нафто-, газо-, продуктопроводи;
- потужні джерела електромагнітних полів (радіолокаційні станції, електропідстанції і високовольтні електролінії);
- науково необґрунтована вирубка лісу , яка супроводжуються появою цілої низки проблем (ерозія, руйнування родючого грунту, зменшення водоутворюючої системи, формування стихійних лих – повеней, буреломів, зсувів тощо).

7. Аналіз соціальних проблем, проведений на прикладі гірських районів Львівської області засвідчив, що економічно слаборозвинуті гірські райони в силу природно-географічних, історичних та ряду інших факторів мають незадовільну соціальну інфраструктуру, що формує відповідне середовище життєдіяльності людей, та значно гірші соціально-економічні умови життя і розвитку, ніж у рівнинних районах. Це призвело до появи таких негативних явищ як зменшення чисельності населення, скорочення народжуваності та висока природна та дитяча смертність, міграційний відтік населення, погіршення якості життя: падіння життєвого рівня, соціально-психологічний дискомфорт та невирішеність екологічних проблем; високий рівень безробіття та низькі доходи гірських жителів.

8. Активізація соціально-економічного розвитку гірських районів можлива за рахунок перетворення основного негативно діючого фактора – рельєфу – у позитивний, шляхом створення потужної інфраструктури,

насамперед, соціальної та транспортної. Це активізувало б розвиток рекреаційної індустрії, туризму, в т.ч. гірськолижного. Важливою передумовою ефективного соціально-економічного розвитку регіону є зміна структури господарства: зменшення частки природоексплуатуючих галузей матеріального виробництва і прискорений розвиток малого бізнесу, сфери послуг та об'єктів інфраструктури. Як і всі проблемні регіони, гірські райони Українських Карпат – це території, які самостійно не зможуть вирішити численні соціально-економічні та екологічні проблеми та реалізувати свій високий природно-ресурсний потенціал і тому вимагають активної підтримки з боку держави.

Результати аналізу та основні висновки по розділу 2 опубліковані автором в наступних роботах: [36, 142].